

УДК (477).316.3 «Лавріненко»

Наталя ЛААС

ІЗ ЗАКОРДОННИХ АРХІВІВ: НЕВІДОМЕ ІНТЕРВ'Ю ЮРІЯ ЛАВРІНЕНКА (НЬЮ-ЙОРК, 1951)

Опубліковано переклад інтерв'ю з Юрієм Лавріненком, записаного в Нью-Йорку 1951 року в межах Гарвардського проекту опитування біженців. Текст супроводжено короткою історією проекту та джерелознавчими коментарями.

Ключові слова: Юрій Лавріненко, Гарвардський проект опитування біженців, радянські студії в США, національне питання.

В історії американських радянологічних студій годі увявити собі період більшої непевності й розгубленості, ніж кінець 1940-х і початок 1950-тих років. Умови «холодної війни» (яку ми, історики, знаємо як «холодну», але яку сучасники сприймали такою, що ось-ось стане «гарячою»), особливо зважаючи на конфлікт у Кореї) вимагали швидкої і кваліфікованої експертизи щодо Радянського Союзу. Однак кількість американських фахівців у цій справі була лічана, та й ті не могли дійти згоди, в який спосіб його належить вивчати.

Ідея опитати колишніх громадян цієї країни, переміщених осіб (DP або displaced persons), біженців, утікачів, що жили в таборах (displaced persons camps) Західної Німеччини й Австрії, багатьом видавалася чи не найлогічнішим кроком. Так почався наймасштабніший, найдорожчий науковий проект в історії американських радянологічних студій, що став засадничим для вироблення методології, інституціоналізації досліджень, перебудови їх структури та створення джерельної бази, яку історики використовували всі наступні десятиліття аж до сьогодні.

Гарвардський проект (Harvard Refugee Interview Project, Harvard Project on the Soviet Social System) – це серія опитувань радянських біженців і науковий аналіз отриманих інтерв'ю й анкет, які виконали на замовлення Військово-повітряних сил США вчені щойно заснованого Російського дослідного центру Гарвардського університету. Проект тривав чотири роки (1950–1954), але сам запис свідчень здійснювано у вересні 1950–квітні 1951 років у Західній Європі та січні–вересні 1951-го у США. Обсяг зібраної інформації вражає: 765 усних інтерв'ю, з яких 329 – повна життєва історія людей; понад десять тисяч письмових анкет. Прикро, але ці джерела донині практично невідомі українським історикам.

Опубліковане нижче інтерв'ю з Юрієм Лавріненком, українським літературознавцем, упорядником збірки «Розстріляне відродження», якраз і є одним з таких незнаних джерел, що вперше запроваджується до наукового обігу в українській науці.

Загалом опитування Гарвардського проекту поділялися на дві програми – «А» (життєві історії респондентів) та «В» (опитування на спеціальні теми). Однією із таких тем було національне питання в СРСР – запитник «В-5». Саме

за цим так званим національним запитником проводилася розмова з Юрієм Лавріненком. Тож читач не має дивуватися особливим акцентам у ній на національності згадуваних персонажів, мові, стосунках поміж різними етнічними групами. Адже такою була мета опитування. На жаль, в архівах Гарвардського університету, де я працювала над історією Гарвардського проекту й де збережено оригінал запропонованого інтерв'ю, відсутній перелік запитань, які ставили за програмою «В-5». Тому не знаємо напевно, про що саме питали в Лавріненка, окрім того, що було вдруковано до тексту інтерв'ю. З іншого боку, інтерв'ю радше схоже на монолог, ніж на формат «запитання-відповідь» (останнє часто зустрічаємо в записах з іншими респондентами).

Інтерв'юерами Гарвардського проекту, відповідальними за національне питання, були Джон Решетар (John Reshetar) та Майкл Лютер (Michael Luther). Лавріненка опитував Лютер, на той час – магістрант Російського інституту в Колумбійському університеті, про що свідчать ініціали «ML» на початку документа. Поряд з ініціалами зазначено абсолютний номер респондента (у Лавріненка – 1806), який і надалі використовували в документації та під час наукової роботи. Анонімність опитуваних була однією з умов співпраці між біженцями й американськими науковцями. Анонімним це інтерв'ю залишалось і в архівах. Я ідентифікувала особу респондента за змістом тексту.

Чи знав і розумів сам Майкл Лютер, кого він опитує? Про це сказати складно. Моя з ним зустріч у Нью-Йорку 5 січня 2015 року й майже трьохгодинна розмова про історію Гарвардського проекту з'ясувала небагато. Лавріненка серед своїх респондентів він не пам'ятав. Єдине, про що можна твердити певніше, то це місце проведення – Нью-Йорк, де працювала «американська» команда з опитування переселенців і де мешкав Лавріненко від 1950 року, та час – між квітнем, коли Лютер як член «європейської» команди повернувся додому, та серпнем 1951 року, коли нью-йоркський офіс «американської» команди Гарвардського проекту було вже зачинено.

Утім, ця розмова суттєво заплутує розуміння, в якій саме спосіб проводилося опитування. Архівні документи чітко описують процедуру інтерв'ю. Використовуючи наперед підготовлений запитник, інтерв'юер ставить запитання та провадить розмову російською (лише в окремих випадках – українською) мовою, нотує відповіді на папері і вже після того, як респондент залишає його, вголос англійською переповідає почуте й занотоване, записуючи свій переклад на аудіограф. Саме з того голосового запису потім і робили транскрипт.

Натомість Лютер свідчив, що ніяких нотаток не робив, і розмову з респондентом, яка мусила бути російською (бо на той час Лютер лише читав, але не розмовляв українською), записував безпосередньо на пристрій. Отже, транскрибоване інтерв'ю мало б теж бути російськомовним. Проблема, однак, полягає в тім, що зараз у гарвардському архіві зберігаються лише англомовні копії, й інтерв'ю з Лавріненком є моїм перекладом з англійської. Якщо дотримуватися Лютерової версії, то на якомусь етапі проекту хтось перекладав інтерв'ю англійською. Утім, це могло статися вже й під час чи після завершення «аналітичної фази» Гарвардського проекту, адже в архівах є документи про працевлаштування в 1952 та 1953 роках так званих кодувальників, які мали аналізувати інтерв'ю на предмет окремих тем і сюжетів. Вимоги до їхньої

кваліфікації передбачали бездоганне знання російської. Поділ кодувальників на дві категорії – «англомовні» та «російськомовні» – наштовхує на думку, що запис інтерв'ю на практиці міг відбуватися обома методами, на вибір: або нотатки, або безпосередній запис на аудіограф.

У будь-якому разі до опублікованого нижче документа варто ставитися не як до звичайного автобіографічного джерела. Набагато корисніший він буде для вивчення іміджів, самопрезентацій, наукових стратегій відбору матеріалу, адже добре відображає, що саме Лавріненко вважав за потрібне сказати американцям (так зазвичай членів Гарвардського проекту сприймали опитувані), і що своєю чергою передусім хотіли запитати та почути гарвардські науковці.

Інтерв'ю з Лавріненком – не єдине, яке мені вдалося знайти й ідентифікувати. У подальших публікаціях щодо Гарвардського проекту будуть оприлюднені розмови з Юрієм Бойком-Блохіним, Володимиром Державіним, Григорієм Костюком та іншими діячами.

№ 1806 ML Гарвардський університет, Проект опитування біженців

Програма «В», національності

Я отримав таку освіту: навчався в Харківському університеті, історико-філологічний факультет. «Які історичні курси Вам викладали?». Відповідь: Був курс російської історії, так, як її написав Покровський¹. Я також вивчав діалектичний матеріалізм та історичний матеріалізм, історію революційних рухів за Бушуєвим². У нас також був курс з історії української літератури. Бібліотека була чудова. Книжки – всіма мовами, українською та класичними. Були також книжки Винниченка та Інституту імені Шевченка³.

Я читав праці Донцова, хоча на той час він уже був на еміграції. Пилипенко⁴ випозичав мені ці книжки з бібліотеки ЦК КП(б)У. Ми себе вважали справжніми націоналістами, а Донцова вважали радше непереконаливим. Ми ж то жили на своїй землі й чітко бачили соціальні проблеми.

Особисто Шаповала я не знав. Західні українці суворо критикували Грушевського за те, що той повернувся до Радянського Союзу. Його відправили до Москви 1933 року. Це відбулося після того, як більшовики знищили селян – базис, – а вже потім й інтелігенцію або надбудову. Інтелігенція начебто розмовляла українською. Селяни й робітники у місті на вулиці розмовляли російською, але між собою – українською. В Уманському інституті студентські організації провадили свої справи українською. Ми розглядали себе в дусі Хвильового. Але 1922 року партійні й комсомольські організації з'явилися в школах, і такі люди, як Остроумов і Широков атакували петлюрівських послідовників. Ми, однак, сприймали себе послідовниками Хвильового. В

---

¹ Покровський Михайло, 1968–1932 – історик, академік АН СРСР.

² Бушуєв Семен, 1906–1956 – історик, професор Московського державного університету.

³ Інститут літератури імені Тараса Шевченка.

⁴ Пилипенко Сергій, 1891–1934 – письменник, громадський діяч, директор Інституту літератури імені Тараса Шевченка, засновник і голова спілки селянських письменників «Плуг».

школах існувало дві течії: Гринько та хтось там інший. Коли парторганізації було засновано в школах, їхні кадри поповнювали не місцевими, а лише приїшлими з деінде. Це ж стосується й кадрів комсомольських організацій. «Мені траплявся термін “малорос”. Що він означає?». Відповідь: цікаве слово. Спочатку це була українська шляхта, запрошена управляти в Україні в інтересах росіян. У цьому росіяни були неперевершені. Вони можуть бути такими добрими, якщо ти їм потрібен. За царя українці були чудовими солдатами і збудували Російську імперію. Вони й зараз хороші солдати. Інша група українців були кар’єристами. Шумський⁵ означував їх як людей без ідеалів. Вони були також епігонами й людьми, що хиталися поміж двома силами. Їх змушували воювати на двох фронтах, і вони схилилися то до одного, то до іншого. Коли прийшли німці, вони швидко перекинулися до німців. У таборах військовополонених вони переметнулися до власівської армії, а потім ще й називали себе українцями. За часів революції, вони не доєдналися до українського комуністичного руху, але воювали за білих. НКВС в Україні очолювали представники всіх національностей, особливо євреї, латиші та росіяни. Українці переважно були виконавцями, тобто «комендантами». Культурно всі вони були росіянами. Трійку, що засідала за мого другого арешту, очолював єврей. Вони мене допитували російською, хоч усі вміли розмовляти українською. Ніхто не записував моїх свідчень. Секретар, Карін, запитував та записував мої свідчення. Він намагався примусити мене зізнатися в членстві в СУМ⁶. Членом Української комуністичної партії, УКП він не був. Потім він намагався зробити з мене «сексота». Під час другого допиту євреєм був молодий член партії і також не член Української комуністичної партії. Пізніше я дізнався, що Карін потрапив під чистку.

Я добре володію російською, але розмовляю з акцентом. Якби я їхав у трамваї і розмовляв російською, то люди, слухаючи мене, запитували б, чи я володію російською, але все одно я думав, я говорю російською добре. В університеті я почав було вивчати астрономію, але передумав на користь історії, яка тоді називалася соціальна економіка [sic!]. Я написав кілька праць про Україну 1917–1918 років. Зараз працюю над дослідженням Комуністичної партії (більшовиків) України⁷.

Я народився 1905 року в селі Хижинцях, Київської губернії, Звенигородського повіту. У 1912–1917 роках навчався у початковій школі. Це була нижча початкова школа. У 1918–1919 я перейшов до вищої початкової школи. Перша була русифікована, а друга – українська школа, тому що вона була під керівництвом Національної Ради. У 1920–1925 роках я навчався в Уманському агрономічному інституті. У 1925–1926 роках – став агрономом. Працював інструктором в сільськогосподарському кооперативі. Подорожував усією Уманщиною, відвідав усі кооперативи. Працюючи там, я вступив на місячні

---

⁵ Шумський Олександр, 1890–1946 – політичний діяч, народний комісар освіти УСРР.

⁶ «Спілка української молоді» – громадська організація, заснована 1925 року, проходила у справі разом із «Спілкою визволення України».

⁷ *Lawrynenko, J. Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy toward the Ukraine; an Annotated Bibliography, 1917–1953.* – New York: Research Program on the USSR, 1953.

курси в Харкові. Це були мої перші відвідини міста. У 1926–1930 роках навчався тут в університеті, в Інституті народної освіти. Я був членом Комсомолу, мене звідти вигнали за поведінку. З інституту мене також виключили, але згодом відновили. Це був рік великих змін, «перелому»⁸. Я розумів, що комунізм помер і почалася бюрократизація. Я почав писати й надрукував три маленькі книжки про українських радянських письменників⁹. Мене визнано як письменника і в 1930–1932 роках прийнято до Інституту імені Шевченка Української академії наук. Я працював під керівництвом відомого письменника Білецького¹⁰, котрий писав про російський романтизм. Оскільки комуністична партія мене заборонила, друзі не могли мені допомогти. У комсомолі моїм додатковим громадським обов'язком, чи «навантаженням», був випуск газети. Ми з другом писали дискусійні статті про смерть української інтелігенції, аби лиш оживити газету. Нас звинуватили у великоросійському шовінізмі. І тоді мене вигнали з комсомолу. Ми з другом не могли зрозуміти суті звинувачень. Ми ж уважали себе чистими марксистами-леніністами. Мене змушували порвати з другом. Потім мене звинуватили в націонал-демократичних відхиленнях. Я вже готувався отримати диплом, але через конфлікт з комсомолом і партією його не отримав. Звернувся до свого друга в Умані, який допоміг мені отримати диплом з агрономії. У той час була собі така газета «Известия Всесоюзного исполнительного комитета»¹¹, яку очолював єврей Ткач. Я працював у секції культури. Я все писав рецензії на п'єси, що їх ставили в театрі «Березіль». Ткач дуже добре до мене ставився, був чуйний. Я також працював з таким собі Кулішем¹². Ткач був українофілом і кістками лягав за українців. Він мені порадив не надто вирізнятись у своїх поглядах. Десь 1933 року він потрапив під чистку як націоналіст. Саме тоді чистили весь театр. Театр «Березіль». Мене просили викривати театр націоналізму, але я не міг цього робити, бо це була робота репортера. Мені сказали провести інтерв'ю з кожним членом театру щодо національних поглядів. Але я їм знову сказав, що не є репортером. Наступного дня я прийшов і попросив мене звільнити з роботи, сказав: не маю для неї часу. Десь через місяць-півтора мене заарештували. Це було наприкінці 1933-го, решта трапилася 25 грудня. Чотири місяці мене тримали у в'язниці, а потім відпустили. Звинувачення – стаття 54, параграф 8 та 11 українського кримінального кодексу. У російському кодексі це стаття 58. Мене звинувачували в належності до української терористичної організації та погрожували розстрілом. Намагалися втягнути в справу СУМ, але не змогли за браком доказів. Врешті, 1934-го мене

---

⁸ Йдеться про 1929 рік, «фік великого перелому», коли в Радянському Союзі розпочато форсовану індустріалізацію та колективізацію.

⁹ Лавріненко, Ю. Блакитний-Еллан: біографічно-критичний нарис. – Харків: Український робітник, 1929; Лавріненко, Ю. Василь Чумак. – Харків: Вид-во ВУРПС «Український робітник», 1930; Лавріненко, Ю. Творчість Павла Тичини. – Харків: Вид-во «Український робітник», 1930.

¹⁰ Білецький Олександр, 1884–1961 – літературознавець, академік АН УРСР.

¹¹ «Известия Всероссийского центрального исполнительного комитета Советов крестьянских, рабочих, солдатских и казачьих депутатов».

¹² Ймовірно, йдеться про Миколу Куліша (1892–1937) – письменника й режисера, що співпрацював з театром «Березіль».

відпустили. На початках я був безробітним, а згодом знайшов роботу в Харківському міському ботанічному саду десь на 10–11 місяців. Тоді мене повторно заарештували й ув'язнили на 16 місяців. У ботанічному саду працювали в'язні місцевого виправно-трудового табору згідно з договором між НКВС і ботанічним садом. Мене заарештували у зв'язку зі смертю Кірова. Про арешт мене попередили, і я з другом намагався втекти в Алма-Ату. Але на вокзальній станції мене затримав українець з НКВС. Це був такий собі типаж селянина. Я перебував під арештом 16 місяців, поки моя справа вирішувалася в суді найвищої інстанції. Нарешті я отримав вирок від 3 до 5 років. У в'язниці я був три з половиною роки, мене відправили до табору біля села в гирлі Єнісею. Там я три роки пропрацював агрономом, де мене тримав мій начальник як відповідального працівника. Там я був у безпеці, адже мене зробили відповідальним за певну роботу. Опісля поїхав до Норильська. Там теж три роки працював агрономом. Тоді я поїхав на Північний Кавказ, де залишався до початку війни. Всі небезпечні соціальні елементи НКВС мав вивезти в тил. Та мені вдалося втекти, і дружина допомогла мені переметнутися до німців. На Північному Кавказі я жив у Кабардино-Балкарії. Я перебував там до війни, й Калми[к]ов¹³, високопосадовець з компартії Кабардино-Балкарії, мені допоміг. Він європеїзував Північний Кавказ, будував і модернізував міста. Він боровся за справжню федерацію. І він не хотів, щоб радянський уряд експлуатував Кабардино-Балкарію. Комсомольці та члени партії Кабардино-Балкарії були захоплені ентузіазмом розбудови регіону. На Північному Кавказі проживали також українці, частина з яких – козаки Тереку. Партія сюди прийшла під час голодомору в Україні. Тут існували українські середні школи, відкриті під час українізації на Північному Кавказі, але після 1935 року їх закрили.

Щодо українізації, Ленін погодився на неї через страх перед озброєним українським опором у час, коли він якраз мислив категоріями світової революції. Євреїв-українофілів розстріляли як троцькістів, а не як буржуазних націоналістів. Серед них Лур'є, єврей, відповідальний за українізацію Донбасу. Це кінець інтерв'ю з респондентом.

Оригінал: Harvard Project on the Soviet Social System. Schedule B, Vol. 9, Case 1806 (interviewer M. L.). Widener Library, Harvard University;
<http://pds.lib.harvard.edu/pds/view/5467356>

Natalia LAAS. From Archives Abroad: An Unknown Interview with Jurij Lawrynenko (New York, 1951).

The article features a translation of an interview with Jurij Lawrynenko that was conducted in New York in 1951 as part of the Harvard Refugee Interview Project, along with a historical summary of the project and an analysis of the sources.

Keywords: Jurij Lawrynenko, Harvard Refugee Interview Project, Soviet studies in the U.S., the national question.

---

¹³ Ймовірно, йдеться про громадського і державного діяча Кабардино-Балкарії Бетала Калмикова (1893–1949).